

HRVATSKI SREDNJOVJEKOVNI TEKSTOVI: TRI PISMA I TRI JEZIKA

U velikoj seobi naroda u srednjem vijeku počeli su preci današnjih Hrvata stizati na prostor starih rimskih provincija Dalmacije i Panonije i u VII. st. zauzeli znatan dio toga prostora. U Panoniji su se miješali s domorodačkim ilirsko-keltskim, kasnije i s mađarskim, stanovništvom, a u Dalmaciji s priobalnim romaniziranim stanovništvom i s »Vlasima« u unutrašnjosti. Sreli su se s kršćanstvom i s latinskim i grčkim natpisima uklesanima u kamen te latinskim jezikom u rukopisima.

Najstariji hrvatski latinitet

Do u naše vrijeme sačuvalo se više od 500 epigrafskih spomenika s latinskim tekstovima nastalih na današnjim hrvatskim prostorima od VIII. do XV. stoljeća: vladarski natpisi i natpisi drugih dostojanstvenika (najčešće kao dio sakralnih objekata) sačuvali su nam imena, titule, datacije.¹ No ne samo u kamenu, nego su i u rukopisima slavenski pridošlice počeli ostavljati svoje tragove, među njima i hrvatski knezovi Trpimir, Mutimir, Branimir i drugi.

U *Čedadski evanđelistar* (*Cividale del Friuli*, Italija, V/VI. st.) potpisivali su se ugledni hodočasnici, u IX. st. i hrvatski knezovi Braslav sa suprugom, Trpimir i njegov sin Petar, knez Branimir i njegova žena Maruša i drugi. Knez Trpimir (845–864) povukao je odlučujući potez za usmjerenje hrvatske kulture: doveo je u Rižinice (pod Klisom) benediktince, tj. članove onoga katoličkog reda koji je odigrao temeljnu ulo-

¹ Mirjana Matijević-Sokol, »Latinski natpisi«, u: *Hrvatska i Europa*, knj. 1: *Rano doba hrvatske kulture*, Zagreb 1997, str. 239–256.

gu u procesu oblikovanja kulture koju zovemo europskom. Na njegovu je dvoru djelovao benediktinac Gottschalk koji je prognan iz Njemačke jer je propovijedao vjeru u predodređenje (predestinaciju). U djelu *De Trina Deitate* spominje svoj boravak u Hrvatskoj i opisuje kako su konji Trpimirove vojske veselo poigravali prije bitke s Bizantincima (tj. s vojskom dalmatinskih gradova) što je bio znak buduće pobjede. Natpisi s imenima knezova Trpimira i Branimira, kralja Stjepana Držislava i drugih dragocjeni su spomenici hrvatske povijesti.

Među latinski pisanim hrvatskim epigrafima ističe se *Krstonica kneza Višeslava* (VIII/IX. st.). Na mramornom zdencu s križem i troprutastim pleterom nalazi se natpis koji govori o tome kako čovjek krštenjem urasta u kršćansku zajednicu i koji nam već svjedoči o problemima prilagodbe latiničkoga pisma hrvatskom fonološkom sustavu (ime kneza Višeslava napisano je VVISSASCLAVO), problemima koji će trajati do u XIX. stoljeće. Veliko značenje ima i *Nadgrobní natpis kraljice Jelene* (976) koji je od krhotina sastavio don Frane Bulić (1898) i pročitao latinski tekst u kojem se Jelenu, ženu kralja Mihajla i majku kralja Stjepana, naziva »majkom kraljevstva i zaštitnicom siročadi i udovica«. Spomenimo i *Natpis biskupa Donata* na sarkofagu svete Stošije (Zadar nakon 804), *Natpis prokonzula Grgura* (Zadar, XI. st.) sastavljen u stihovima, *Natpis na nadgrobnoj ploči Petra Crnoga* (Sumpetar kod Splita, XI. st., u stihovima i s leoninskim srokom) itd.

Vjerojatno starija od svih spomenutih spomenika je jedna knjiga – znameniti *Evangeliarium Spalatense* (*Splitski evanđelistar*) za koji se obično kaže da je iz VIII, a neki drže čak iz VI. st. To je najstarija sačuvana rukopisna knjiga s hrvatskih prostora, pisana u Splitu kurzivom, karolinom i goticom te svjedoči o visokoj razini latinske pismenosti u splitskoj crkvi, a početak Evanđelja po Ivanu u toj latinskoj knjizi pisan je grčkim jezikom.

S početka IX. st. potječe tzv. *Rižanski pravorijek* (*Placitum Risanim*) – po rijeci Rižani kraj Kopa – isprava o pritužbama istarskih romanskih građana protiv kneza Ivana koji je naselio Slavene sve do gradova uz morsku obalu.

Posebno značenje ima tzv. *Časoslov opatice Čike* (Zadar, XI. st.), opatice benediktinskoga samostana Svete Marije u Zadru, koju kralj Krešimir u jednoj ispravi zove svojom sestrom. To je prvi europski molitvenik za osobne potrebe. I Čikina kći Većenega obnašala je istu dužnost i ostavila traga u latinskoj pismenosti s naših prostora: poznat je tzv. *Većenegin evanđelistar* (XI. st.), veliki kodeks od 199 listova (398 stranica) s dodacima iz XIV. st. Uz crkvu Svete Marije u Zadru podignut je, uz pomoć kralja Kolomana, zvonik i u njemu komorica sa svodovima te se tamo nalazi *Natpis opatice Većenega* (1111). U Osoru, Dubrovniku, Trogiru i drugdje uz hrvatsku obalu nastaju sve bogatija i brojnija djela na latinskom jeziku, ali se utemeljenjem Zagrebačke biskupije (1094) uključuje i hrvatski sjever jer se novo državno i vjersko središte opskrbljuje knjigama iz poznatih europskih skriptorija, ali će se ubrzo pojaviti i vlastite pisarnice. U njima se pišu lekcionari, sakramentari, graduali, kasnije misali i brevijari beneventanom, karolinom, knjižnom minuskulom. No ne pišu se samo liturgijski nego i povijesni, pravni, prirodnoznanstveni tekstovi, brojni gradovi dobivaju svoje statute, a plodovi latinski pisane europske beletristike također ne zaobilaze Hrvatsku. Teško bi bilo i pobrojati najvažnije naslove bogatoga srednjovjekovnog hrvatskog latiniteta, a kako je namjera ovoga rada prikazati hrvatski jezik u srednjem vijeku, i ovo-liko će biti dovoljno da ne zaboravimo, opisujući tekstove na hrvatskom, da uz njih živi jedna druga tradicija koja hrvatsku kulturu snažno uključuje u europsku maticu.

Neki drže da je prvom zagrebačkom biskupu Duchu pripadala i tzv. *Radonova Biblija* koja se danas čuva u bečkoj Narodnoj biblioteci. Napisana je na prijelazu iz VIII. u IX. stoljeće i u njoj se na stranicama 237^v–247^v između redaka i sa strane nalaze glose na nekom slavenskom sustavu: neki misle na češkom, drugi na kajkavskom, a treći (Josip Hamm) drže da ih je pisao prvi zagrebački biskup Čeh Duch pripremajući se za propovijedi svojim zagrebačkim kajkavskim vjernicima. I u pravne spise na latinskom jeziku ulaze hrvatski termini i toponimi pa možemo pročitati npr. ovakve rečenice: *Laguste*

pleno sboro congregato ili Donja Blata *per campum planum juxta* ogradam. Tako počinje bilježenje hrvatskoga jezika latinicom, ali prve veće tekstove pisane latinicom i hrvatskim jezikom imamo tek od XIV. stoljeća.

Glagoljična sastavnica

Mada je latinica najstarije pismo kada je riječ o hrvatskim prostorima, najstariji hrvatskim jezikom pisani tekstovi ostvareni su glagoljicom. Povijesni dokumenti potvrđuju da je takvih tekstova bilo sigurno u X. stoljeću mada se ni jedan nije sačuvao, a od XI. do polovice XVI. stoljeća glagoljica je premoćno pismo u bilježenju hrvatskoga jezika. Sve naše »najstarije« i »prvo« ostvareno je njome: kulturni tekst *Bašćanske ploče* (već se uobičajilo reći »od Bašćanske ploče do danas«), najstariji hrvatski zakonik, *Vinodolski* (1288), najstarija hrvatska tiskana knjiga – *Misal po zakonu rimskoga dvora* (1483), najstarija hrvatska početnica (1527) itd. Neki su hrvatskoglagoljski tekstovi najstariji slavenski predstavnici dotične teme: npr. dio legende o Sv. Stilitu, apokrif *Poslanica o poštovanju nedjelje*, gotovo svi su među najstarijima. Osim toga, dobro je neprekidno upozoravati, za neke se najstarije hrvatske tekstove pisane ćirilicom i latinicom može pokazati da su prepisani s još starijih glagoljičnih matica. (Najpoznatija latinična hrvatska inkunabula *Lekcionar Bernardina Splićanina* iz 1495. ima svoje uzore u glagoljičnim tekstovima. Poslije je taj lekcionar doživio svoje ćirilične i latinične, svoje kajkavske i štokavske stilizacije i njegova sudbina vrlo rječito govori o tome da je tadašnja čitateljska/slušateljska publika sva ta pisma i sve te jezične stilizacije doživljavala kao različite stilizacije jednog jezika).

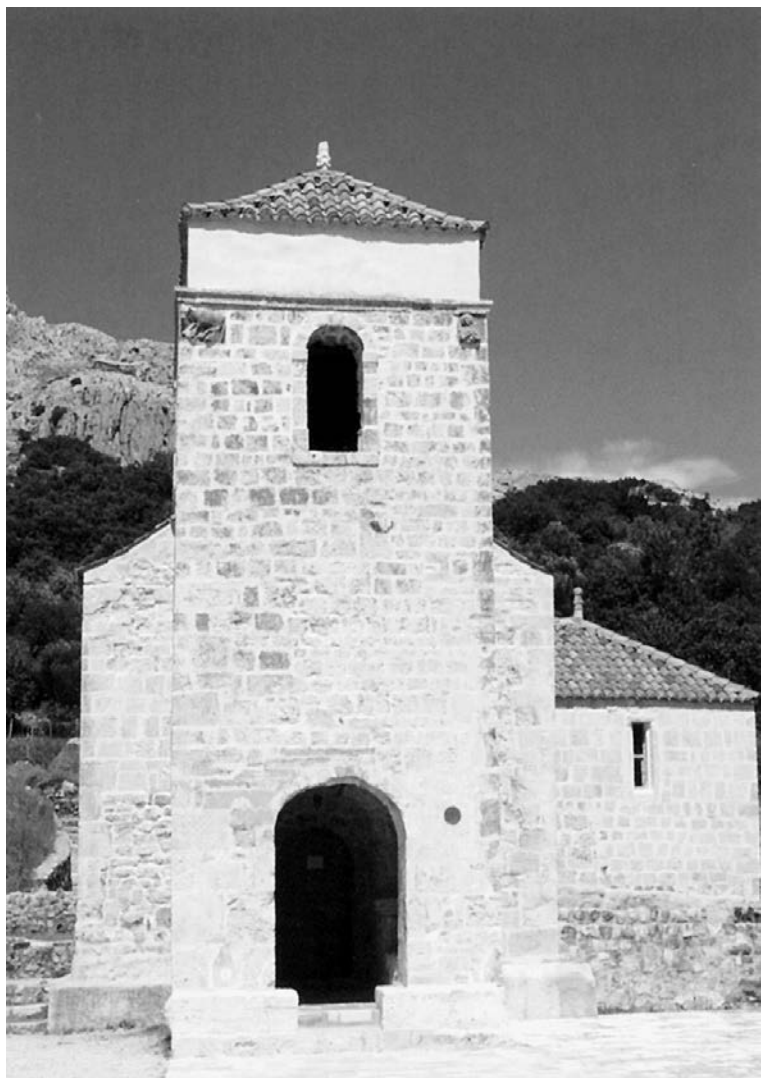
Korpus glagoljičnih tekstova započinju epigrafski spomenici. Najstariji su iz XI. stoljeća: *Plominski natpis* s likom ilirsko-rimskoga božanstva životinja i raslinja Silvana kojega je kršćanska tradicija poistovjetila sa Svetim Jurjem pa se reljef našao u zidu crkve Sv. Jurja u Plominu – na njemu je jedna

nepotpuna rečenica (*se e pisǫb s...*); *Valunska ploča* (Valun je na otoku Cresu) s istom rečenicom na latinskom (naravno latinicom) i na hrvatskom jeziku (glagoljicom) pa se doimlje kao simboličan uvod u suživot romanske i slavenske kulture na hrvatskim prostorima (*têha sinǫ vǫnukǫ juna // Techa et filius eius Bratochna et Iunna nepus eius*); *Krčki natpis* važan zbog bilježenja imena opata koja su slavenska (*Se zida majǫ opatǫ i radonê, rugota, dobroslavǫ*).

S razmeđa je stoljeća (XI/XII) poznata *Bašćanska ploča* koja sa svojih 13 redaka i 100 riječi prenosi i pjesnički stilizira obavijest iz samostanskoga kartulara o tome kako je hrvatski kralj Zvonimir darovao zemlju samostanu i crkvi Svete Lucije u Jurandvoru kraj Baške na otoku Krku, ali nudi i druge podatke i brojne zagonetke.² Iz istoga su vremena i *Jurandvorski ulomci*, četiri kamena ulomka koji su možda dijelovi ploče na kojoj se nastavlja tekst s *Bašćanske ploče*, a iz toga su razdoblja i neki epigrafski spomenici (*Plastovski ulomak*, *Supetarski ulomak*, *Kninski ulomak*) zanimljivi po izrazitom miješanju ćiriličnih i glagoljičnih slova.

Jedan kanonski staroslavenski tekst, *Kločev glagoljaš* (XI. st.) kadšto se povezuje s hrvatskim prostorima i po postanku, a posve je sigurno da je do XV. st. bio kućna relikvija knezova Frankapana koji su o tom kodeksu (imao je 1100 stranica od kojih je sačuvano samo 14) mislili da je autograf Sv. Jeronima, pa su ga okovali u srebro i zlato. Najstarijim predstavnikom tzv. hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika drže se *Bečki listići* (XI/XII. st.), dva lista pergamene na kojima su prijelaznim tipom glagoljice ispisani misalski tekstovi. Sve do XIV. st. vrijeme je fragmenata, tj. nije se sačuvao ni jedan cjelovit liturgijski ili neliturgijski kodeks. Svojedobno najbolji poznavatelj naše srednjovjekovne glagoljaške književnosti, Stjepan Ivšić, upozoravao je da su sačuvani fragmenti dijelovi velikih zbornika (velikih i po knjižnom formatu i po broju stranica) s kojima je propao vrlo obilat sadržaj. Neki se tekstovi i u ovako fragmentarno očuvanoj tradiciji javljaju po nekoliko puta što

² Mateo Žagar, *Kako je tnan tekst Bašćanske ploče*, Zagreb 1997.



Crkva Svete Lucije u Jurandvoru na otoku Krku
u kojoj je stajala *Bašćanska ploča*

svjedoči o njihovoj iznimnoj popularnosti (npr. *Poslanica o poštovanju nedjelje* desetak puta).

Četrnaesto i petnaesto stoljeće zovu se zlatnim dobom hrvatskoga glagoljaštva. Iz toga vremena imamo sačuvano tridesetak cjelovitih brevijara, dvadesetak misala i tri psaltira te još puno fragmenata. U XIII. stoljeću, točnije 1248. papa Inocent IV. dopustio je senjskom biskupu Filipu da se u obavljanju liturgijskih čina izjednači sa svojim vjernicima, tj. da može misiti i obavljati druge obrede na hrvatskostaroslavenskom jeziku iz knjiga pisanih glagoljicom, a četiri godine kasnije (1252) dopustio je to i benediktincima u Omišlju na otoku Krku. Ta su papinska dopuštenja signali popustljivije rimske politike prema nelatinskim liturgijskim jezicima pa je taj blaži stav dobro djelovao i na razvoj hrvatskoglagoljske tradicije. Dopuštenja su se poklopila sa zaživljavanjem plenarnih misala i brevijara koje je pokretljivi franjevački red raznio i po Hrvatskoj. Liturgijski korpus obično se dijeli na sjeverni i južni: sjevernoj bi skupini pripadali kodeksi s kvarnerskih otoka (Krk, Cres) i iz Istre, a južnoj oni koji su nastali na zadarskom području, u Lici i Krbavi. Prilično je sigurno da se u zaleđu Zadra, oko Nina, nalazilo drugo žarište hrvatskoga glagoljaštva, da je ono slične starine kao kvarnersko i da je pred kvarnersko-istarskim područjem imalo i jednu važnu prednost, tj. glagoljaška je djelatnost na zadarskom području oduvijek imala podršku istaknutih feudalaca. Ta dva područja povezivalo je treće, tj. krbavsko-ličko. Povezno područje (područje današnje ličko-senjske županije) bilo je ono na kojem su u određenim vremenima pisani vrlo lijepi glagoljični kodeksi nerijetko namijenjeni tradicionalnom glagoljaškom istarsko-kvarnerskom području. S toga je ličkoga područja lijepi *Misal kneza Novaka* iz 1368. koji se čuva u Beču. Liturgijska je knjiga i prva hrvatska inkunabula *Misal po zakonu rimskoga dvora* otisnut 22. veljače 1483. Na knjizi nije naznačeno mjesto tiska što je povremeno izazivalo žestoke polemike: starijim mišljenjima da je najvjerojatnije mjesto tiska Venecija, u zadnjih su se pedesetak godina pridodala mišljenja da je *Misal* otisnut u Kosinju ili negdje drugdje u Hrvatskoj. Va-

lja istaknuti: 22. veljače simboličan je datum – toga se dana u Katoličkoj crkvi slavio *prêstolb svetago petra apostola*, tj. slavio se autoritet Rimske stolice. Hrvatske glagoljaše često su optuživali da nisu vjerni Rimu (nisu se služili latinskim jezikom), da su na granici hereze, pa su oni i ovim odabirom datuma iskazivali vjernost Rimskoj crkvi. Po mišljenju nekih istraživača Prvotisak iz 1483. vrhunac je glagoljaškoga djelovanja i početak nazadovanja glagoljaške kulture: neki razlog vide i u pojavi tiska: dok su se knjige pisale rukom, glagoljaši su donekle držali korak, a kad su se počele tiskati, oni su se brzo uključili, ali nisu imali ni materijalnih ni ljudskih snaga da prate ubrzani napredak. Prihvaćanje takvoga mišljenja ne znači i prihvaćanje stavova dijela starije hrvatske filologije o materijalnom i duhovnom siromaštvu hrvatskih glagoljaša. Hercigonja je dokumentirano pokazao kako su u XIV. i XV. st. oni značajna gospodarska i duhovna snaga, pa je govor o njihovom posvemašnjem siromaštvu zapravo projiciranje kasnijih vremena nazadovanja na ukupno trajanje.³

Htio bih upozoriti da liturgijski tekstovi nipošto nisu korisni samo za jezikoslovna proučavanja i istraživanja liturgijske tradicije, nego da nude izvanredne spoznaje kulturološke vrijednosti. Kada je riječ o brevijarima, ne smije se zaboraviti da su oni bili svagdanja svećenička lektira, a da su svećenici u starijim razdobljima glavni i među autorima neliturgijskih tekstova, te stoga ritam brevijarskih tekstova nerijetko odzvanja u neliturgijskom dijelu glagoljaškoga korpusa, što nije ni glagoljaška, ni hrvatska specifičnost.

Druga velika skupina tekstova su pravni tekstovi o kojima ćemo nešto više reći u odjeljku o jezičnim idiomima jer su upravo oni najbolji predstavnici tekstova u kojima posve prevladava »narodni« jezic.

U korpusu hrvatskoglagoljičnih tekstova znatan je broj onih koji su i pisani s namjerom da u njima jezična funkcija prevladava nad funkcijom priopćavanja. To su beletristički

³ Eduard Hercigonja, »Društveni i gospodarski okviri hrvatskog glagoljaštva od 12. do polovice 16. stoljeća«, u: »Croatica« 2, Zagreb 1971, str. 7–100.

tekstovi i oni čine treću veliku skupinu unutar hrvatskoglagoljskoga korpusa. Ti su se tekstovi najčešće nalazili u zbornicima jer su zbornici najpopularniji tip glagoljaške rukopisne knjige od XIV. do XVI st., ali živjeli su i prije i poslije toga vremena.

Iz prvoga razdoblja (koje završava krajem XIV. st.) spomenut ćemo samo najstariju sačuvanu zbirku pučkoga duhovnog pjesništva, tzv. *Parišku pjesmaricu*.

U njoj su sačuvane tematski i sadržajno različite pjesme, lijepa marijanska »O Marija, božja mati«, božićna »Bog se rodi u Vitliomi«, pasionska »Pjesan ot muki Hrstovi«, dvije pjesme koje su se pjevale na oproštaju s mrtvacom (»Bratja, brata sprovodimo«, »Tu mislimo, bratja, ča smo«), rimovana legenda o Sv. Jurju zmajoubojici koja ujedinjuje elemente hagiografske i viteške poezije⁴ te potresna, izrazito angažirana dvanaesteračka pjesma »Svit se konča«, pobuna protiv moralnoga posrtanja svećenstva itd. Zanimljivo je da je sedam od deset sačuvanih pjesama napisano u obliku osmeračkih distiha, što vjerojatno znači da osmerac u to vrijeme počinje prevladavati u hrvatskom pjesništvu.

S kraja toga razdoblja sačuvan nam je i *Zbornik Gregora Borislavića iz 1375*. On sadrži liturgijske i neliturgijske sadržaje (dijelove misala, brevijara, rituala, molitve, apokrifnu *Legendu o 12 petaka*, legendu o mučeništvu Sv. Margarete itd.) i najstariji je sačuvani cjeloviti zbornik glagoljaške tradicije te najavljuje puno bolje sačuvano zborničko bogatstvo s kraja XIV. te tijekom cijeloga XV. i XVI. stoljeća: iz toga razdoblja imamo više od dvadeset sačuvanih cjelovitih zbornika. Neki su monotematski, tj. sadrže samo jednu vrstu tekstova. Najčešće je riječ o korizmenjacima, tj. zbirkama korizmenih propovijedi (npr. *Korizmenjak iz Oporta*, zatim *Greblov korizmenjak* itd.). Velika ih većina nudi raznolik i bogat sadržaj, a najzanimljiviji i najbogatiji je *Petrisov zbornik* iz 1468. koji na 700 stranica predstavlja »antologiju tekstova

⁴ Dunja Fališevac, »Pisan svetoga Jurja«, u: »Croatica« 42/43/44 (Hercigovnin zbornik), Zagreb 1995–1996, str. 97–109.

iz raznih razdoblja i izvora obilježenu iznimnom raznovr-
snošću i slojevitošću sadržaja.⁵ U njemu se nalaze tekstovi
iz moralke, religiozno-propedeutički spisi, kazusi crkvenoga
prava, crkveno govorništvo, rituali, legende, mirakuli, apo-
krifi, anegdote, dijelovi *Lucidara*, tj. srednjovjekovne enciklo-
pedije, poezija, pripovijesti o Akiru. To je jedan cijeli dobro
razveden sustav srednjovjekovnih književnih vrsta i doista se
čovjek mora zapitati kako su nastajali ti voluminozni kodek-
si, na kakve su se biblioteke i na kakvo obrazovanje oslanja-
li. Posebno naglašavam da se u tim glagoljaškim zbornicima
nalaze vrijedni prijevodi s latinskoga, talijanskoga i češkoga
jezika koji su znatno pomogli da književna čakavština i druge
hrvatske književnojezične stilizacije razviju frazarij i rimarij,
da postanu pogodno sredstvo za izražavanje svakog sadržaja.
Hrvatska srednjovjekovna književnost u tim zbornicima nudi
veliku većinu najpopularnijih tekstova europskoga Zapada i
to bez velikoga vremenskoga zaostatka. U tom je kontekstu
zanimljivo podsjetiti da najstariji ostaci hrvatske zborničke
literature nude tekstove s europskog Istoka koji su u našu
književnost ušli posredstvom staroslavenskih prijevoda, ali
i tekstove s europskoga Zapada koji su upravo posredstvom
glagoljičnih hrvatskih prijevoda našli put u ćirilične slaven-
ske književnosti (npr. *Nikodemovo evanđelje*, kratka pasija
Sv. Andrije i sl.). To je posve u skladu s položajem Hrvatske
koji možemo zvati prijelaznim ili dvostruko perifernim – sva-
kako je riječ o prostoru na kojem su se dodirivale kulturne i
političke silnice europskog Istoka i europskog Zapada.

⁵ Eduard Hercigonja, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga sred-
njovjekovlja*, Zagreb 1994, str. 197.

Hrvatski ćirilicom

Uporaba ćirilice u hrvatskoj kulturi omeđena je XI. i XVIII. stoljećem, traje dakle osam stoljeća. Na samom početku spomenimo da su glagoljica i ćirilica kadšto jedna drugoj posuđivale imena, pa npr. stanovnici Poljica svoje ćirilčno pismo zovu glagoljicom, a u dubrovačkim ispravama terminom *presbyteri chiurillize* imenuju se popovi glagoljaši. Već smo spomenuli da na dijelu epigrafskih spomenika s tipično glagoljaških područja na razmeđu XI. i XII. st. nalazimo spomenike s izrazitim miješanjem glagoljičnih i ćirilčnih grafema. Otprilike iz istoga je razdoblja (mada neki istraživači govore da je i bitno starija) i *Humačka ploča* (iz Humca u Hercegovini) sa spiralnim ćirilčnim natpisom (u kojem ima i nekoliko glagoljičnih slova) koji govori o gradnji crkve Sv. Mihovila.⁶ Dvanaestom stoljeću pripadaju ćirilčni epigrafi *Natpis Povaljskoga praga* (1184), *Natpis Kulina bana*, *Natpis omiškoga kneza Miroslava*, *Blagajski natpis*, *Natpis trebinjskog župana Grda*, a još više ih je iz XIII. st., posebno ako im pribrojimo stećke koji su raspoređeni po bosanskim, hercegovačkim i dalmatinskim prostorima i koji su najčešće pisani po načelu da mislima bude prostrano, a riječima tijesno te svojom misaonom i stilski dotjeranom frazom već stoljećima oduševljavaju ljubitelje umjetnosti riječi. Korpusu hrvatskih ćirilčnih tekstova pripadaju i liturgijski tekstovi povezani s Crkvom bosanskom: takvih je tekstova više od 20 i njih se, da otklonim moguće nejasnoće, može uključivati i u druge korpuse osim hrvatskoga, što je slučaj i s nekim tekstovima koji pripadaju diplomatici (*Listina Kulina bana*, 1189, *Povelja bana Matije Ninoslava Dubrovačkoj općini*, 1232–1235. i 1235–1236. itd.). Najljepši i jedan od najvažnijih tekstova Crkve bosanske *Hvalov zbornik* iz 1404. pisan je za Hrvoja Vukčića Hrvatinića i sadrži cijeli Novi zavjet, Apokalipsu, Davidove psalme, starozavjetne pjesme i nekoliko apokrifnih tekstova. Prepisan je sa starije-

⁶ Milan Nosić, *Srednjovjekovni jezični spomenici ljubuškoga kraja*, Rijeka, 2010, str. 5–16.

ga glagoljičnog predloška. Krajem XV. st. već se posve oblikovao poseban tip ćirilice (posebnosti su se počele razvijati još u XII. st.) koji se obično naziva »bosančicom« (termin pripada Ćiri Truhelki koji ga je upotrijebio 1889): to će pismo imati tri svoje inačice – bosansku, poljičku i dubrovačku. Proširilo se najviše zahvaljujući bosanskim franjevcima koji su ga upotrebljavali i u rukopisima i u tiskovinama. Uz naziv *bosančica* upotrebljavali su se i drugi: »zapadna ćirilica«, »bosansko-hrvatska ćirilica«, »arvacko pismo«, »sarpsko pismo«, »poljičica«, itd. Posebnosti toga pisma u odnosu na druge ćirilične grafije tiču se prije svega utjecaja glagoljice. Pod tim utjecajem bosančica je napustila nefunkcionalne nadredne znakove te razvila poseban grafem *ѣ* kojim se bilježe fonemi /ć/ i /đ/. Uočljiva posebnost je i bilježenje suglasnika /l/ i /n/: kadšto se ispred slova *l* i *n* stavlja jat ili apostrof, a kadšto se, pod utjecajem talijanske grafije stavlja slovo *g* (ГЛ, ГН).

Najstariji tekst pisan ćirilicom na hrvatskom tlu (ako se izuzmu epigrafski spomenici) je *Povaljska listina*, isprava benediktinskoga samostana Sv. Ivana u Poveljima na otoku Braču. Njegov najstariji dio je *Isprava kneza Brečka* iz 1184. Listina je redigirana 1250. a ovjerovio ju je hvarski notar i splitski kanonik Ivan. Njome se navode potvrde samostanskih zemljišnih posjeda koje su samostanu izdali brački i hvarski knezovi, uključujući spomenutu Brečkovu ispravu. Iz 1184. potječe i *Povaljski prag*, lijepi epigrafski spomenik poznat po tome što se na njemu prvi put na južnoslavenskim prostorima na ćiriličnom tekstu spominje majstor klesar (Radonja).

U hrvatskoj ćiriličnoj tradiciji značajno mjesto zauzima *Poljički statut* (XV. st.), zbornik zakonskih normi slobodne općine (komune, republike) Poljica, kojim se regulira krivično, građansko i procesno pravo. Preveden na brojne jezike izazvao je veliko zanimanje povjesničara prava, slično kao glagoljični *Vinodolski zakonik*. Na posljednjim stranicama latinski pisanoga dubrovačkog *Statuta carinarnice* zapisao je Junije (Džonko) Kalićević 1421. hrvatskom ćirilicom dva i pol dvostruko rimovana dvanaesterca (»Sada sam ostavljen srid morske pučine, valovi moćno bjen, daž dojde s visine, kad doj-

doh na kopno, mnih da sam...«), što je najstariji poznati zapis najpopularnijeg stiha hrvatske renesanse.

Hrvatski latinicom

Već smo spominjali kako u latinskim jezikom pisanim djelima nalazimo kadšto hrvatske toponime i termine, a na marginama i među recima latinskih tekstova hrvatske riječi i rečenice. No najstariji kontinuirani latinicom i hrvatskim jezikom sačuvani tekstovi iz XIV. su stoljeća. Prvi je *Red i zakon od primljenja na dil dobroga činjenja sestar naših reda svetoga oca našega Dominika* iz 1345. koji govori o uvjetima primanja u ženski dominikanski samostan u Zadru i propisuje svagdanje ponašanje redovnica u tom samostanu. Od toga teksta, koji ima 62 retka i napisan je pomoću 23 slova, možemo uspješnije pratiti prilagođavanje latinične grafije hrvatskom fonološkom sustavu. U ikavskom tekstu prevladavaju uzvične i izjavne rečenice, a tuđica je prilično malo (*habit, iman, kapitul, libro, misa, priura, psalam, žežinanje*). Iz sredine XIV. st. je i *Šibenska molitva*, stihovana pohvala Gospi pisana na način talijanskih lauda. Našla je svoje mjesto i u nekim antologijama hrvatskoga pjesništva. Pisar je poznavao fineše onodobne latiničke grafije (piše gotičkom kurzivom), ali po njegovim se jezičnim pogreškama zaključuje da nije bio Hrvat. S kakvoga je predloška prepisivao (glagoljičnoga, bosaničnoga) nije dokraja jasno. Josip Vončina drži da tekst nije jedinstven i da su samo prva dva odsječka prave laude kojima je kasnije dodan tekst protiv bosanskih »krstjana« jer je rukopis pratio prodor Šubića u Bosnu. Tekst koji je do nas došao nastao je poslije 1347. i prepisan je iz privatnih razloga.⁷ Vlasnik teksta koji je do nas došao bio je fra Pavao Šibenčanin (de Sibinico), a njemu je pripadao i 1979. otkriveni tekst *Cantilena pro sabatho*. Ta 132 osmerca pronašao je u budimpeštanskoj biblioteci Széchény poznati mađarski sla-

⁷ Josip Vončina, »Zagonetka Šibenske molitve«, u: *Jezičnopovijesne rasprave*, Zagreb 1979, str. 39–75.

Go tsi siuoet isefenge frib uerentz tuogaz igtisub
 Go tsi pomoguca ueratica frib uerentz p'libz ynemognib
 Go tsi otuonoz drit rignib frib tuogaz um' iselozy i' uerentz
 Go tsi obrac y'ualo frib uerentz uerentz frib uerentz
 Go tsi d'au'ica uer' eclogaz y'p'otou'igaz frib uerentz
 Go tsi strah y'p'ogastz frib du' hoh' neastz y'f' h' d'ognu'ah'p'omz
Go tsi blasent. Opffegent. Ohumilent. Opstent. d'uo m'ic
 moti sinas y'ong p'ute carstymchi sin a' b'na sin a' tuoga
 Qse p'ze segu uer' od'oga c'ca. i. Apr. Nanebelli b'az matore
 kodil. Odnegasse ni rugaz uer' d'el. D'ogedant f'iti f'itoga
 d'ah' f'logom c'ca. u'ada p'buat. uolou' b'na c'ca f'ca n'
 d'usi u'ouge blaseno u'lo p'og' p'untz. Sonof blasenof p'ut
 p'f'egem' f'ca f'com. D'uet m'ica p'buat. Bog uer'
 b'na. d'ou'ch' s'iu' p'cau' d'om'ent. Flaconci d'ou'ca b'f'ca
 Bogse u'lonofe kodil. Sonofge blasenoye p'ut' u' p'ast' b'
Opin' d'om' blasenu' carf' h'ot p'la' u'onoy blasenof c'ca
 p'uta p'ga s'ua' d'u' f'ote blaseno' cap'oye. Na'ge p'ust' y'p'
 u'onoy blasenoy p'uta b' d'az. y'p'ga. f'ic d'ep'm'ist' u'az
 u'onoy blaseno' p'uta. B' l' y'z'it. u'onoy bl'nu'of p'uta f'
 u'onoy blasenof p'uta b' i' cup'uz. y'p'rod'az p' u'az
Weruca s'iu' b'f'ca d'asi h'ot' p'f'egem' tuoga p'd'm' p'
 u'entz tuogaz p'p'iti blasenof u'entz. Quoz' y'uo'of
 p'inct' ad'ep'it' u'ca' n'af'ga h'ot' n'az f'up'it'
Weruca s'iu' b'f'ca d'asi h'ot' blasenu' p'uta u'onoy of'af'p'
 u'entz tuogaz f'lat' f'om' d'azom' m'elofa u'oye u'af'it'
 u'entz s'iu' b'f'ca d'asi h'ot' f'af'f'om' p'uta' u'az
 p'ub'ab' f'uota n'af'ga u'onoz' f'uct'ast'um' b'f'ca tuoga
 p'act'ona d'eat' u'az b'is f'ue'ch' c'ca. i. f'az p'uz.
 f'ub' d'azom' m'elofa u'oye f'ut'it' u'az u'az n'az
 f'af'f'om' u'entz ot u'oz' u'az n'az tuogaz cup'no
 blasenof p'uta' tuoy'of h'edi h'ata d'az ad' m'act' n'az
 f'inet' h'ot' p'af'it' p' d'uz xli. d'ata f'af'ade op' f'om' f'om'
 m'ut'it'

Šibenska molitva, stihovana pohvala Gospi iz XIV. stoljeća

vist László Hadrovics koji je utvrdio da je *Šibensku molitvu* i *Kantilenu* pisala ista ruka – ona spomenutoga fra Pavla. Četrnaestom stoljeću pripadaju i *Žića svetih otaca*, prijevod dijela latinskih *Verba seniorum*, nastao vjerojatno u zadarskom samostanu Sv. Krševana. Pisale su ga dvije ruke pa se neki članci ponavljaju (riječ je o religiozno-poučnim anegdota i moralizatorskim sentencijama iz monaškog života). Iz sredine je toga stoljeća i *Korčulanski lektionar* koji donosi obred posvećenja vode na Vodokršće), a s kraja stoljeća *Prvi vatikanski hrvatski molitvenik* (170 folija), prepisan za neki ženski dubrovački samostan. Tekst je štokavski, ali je prepisan sa starije čakavsko–ikavske matice.

Četrnaesto je stoljeće, vidimo, vrijeme kada počinje sustavno bilježenje hrvatskoga jezika latinicom. U narednom će vremenu, posebice u XVI. st. takvi tekstovi snažno pogurnuti glagoljčnu sastavnicu iz središta na periferiju hrvatske pisane kulture.

Jezični idiomi

Svojedobno sam predložio shemu kojom se u najgrubljim crtama prikazuje kojim su jezičnim idiomima pisani glagoljični tekstovi XV. stoljeća.⁸ Izgleda ovako:

	Liturgija	Beletristika	Pravo
Hrvatskostaro(crkveno)slavenski	+	-	-
Čakavsko-crkvenoslavenski amalgam	-	+	-
Čakavski	-	+/-	+

⁸ Stjepan Damjanović, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Zagreb 1984.

Ni kada se prvi put pojavila ta shema nije pretendirala na iscrpnost jer bi se i kod drugog i kod trećeg idioma uz čakavski mogao spomenuti i kajkavski za tekstove iz XV. stoljeća, i jer se čakavski osim pravnih tekstova javlja i u epigrafici, grafitima, u kolofonima i rubrikama liturgijskih kodeksa te u bilješkama na marginama rukopisa. I u pravnim tekstovima kadšto, napose u uvodnim i završnim formulama, dolazi hrvatskostaroslavenski kao dio posvećene tradicije i kao dokaz da pisar zna svoj posao, a to znanje uključuje i nešto više od poznavanja materinskoga idioma. Ono do čega mi je (bilo) osobito stalo jest da zainteresirani uoče činjenicu kako hrvatski idiomi zajedno s hrvatskostaroslavenskim (dakle s hrvatskom redakcijom crkvenoslavenskoga jezika) »udruženi« opslužuju sve civilizacijske potrebe hrvatske sredine, odnosno određenih njezinih slojeva, kao što to u istoj sredini za drugi (u pravilu »viši«) sloj čini latinski. Glagoljaši su »zauzeli« onaj međuprostor o kome govori Dalibor Brozović, prostor između najviših slojeva (koji se služe latinskim) i najnižih (kojima je za skromne civilizacijske potrebe dostatan njihov dijalekt). To je prostor u kome se, što se jezika pismenosti tiče, postavlja pitanje odabira između svojega i tuđega, a promatrajući takve okolnosti iz današnje perspektive nameće nam se pitanje statusa staro(crkveno)slavenskog jezika. Kad stiže na hrvatske prostore, uostalom kao i na druge, on, barem načelno, ima status jednak latinskom, tj. i on je nadnacionalno (međunarodno) sredstvo priopćavanja, pa se u tom smislu s pravom govori o trojezičnoj (latinski – staroslavenski – hrvatski) hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi. S druge strane, u slučajevima kada je neki književni jezik strukturno jako blizak nekim govorima, govornici obično jače zapažaju podudarnosti, nego razlike, barem u slučajevima kada na istom prostoru funkcionira i književni jezik strukturno dalek njihovim govorima (u ovom slučaju latinski). Tako se razložno može pretpostaviti da su srednjovjekovni hrvatski čitatelji/slušatelji staroslavenski doživljavali kao stariju stilizaciju vlastitoga književnog jezika.

Posve ugrubo predložena shema može nešto reći o jezičnim idiomima ukupne, dakle ne samo glagoljične, hrvatske pisme-

nosti. Razlike između tekstova ostvarenih različitim pismima tiču se najviše čestotnosti ovih ili onih jezičnih elemenata pa se npr. može reći da u glagoljičnim tekstovima ima puno više staroslavenskih elemenata, nego u latiničnim.

Interferiranje

Termin »interferiranje« često se spominje kada je riječ o srednjovjekovnim glagoljičnim hrvatskim tekstovima (a može se razložno protegnuti i na ostale), pa je važno razumjeti o kakvom je jezičnom miješanju riječ. Ako pod interferiranjem podrazumijevamo »križane izraze«, tj. preklapanje jezičnih izraza iz različitih sustava na istom sadržaju (npr. leksički morfem pripada jednom, a gramatički drugom sustavu: *jun-oga, mlad-ago*), onda valja reći da takvih pojava ima u našim tekstovima malo. Ako pod spomenutim terminom podrazumijevamo supostojanje elemenata iz različitih sustava za isti jezični sadržaj, onda možemo reći da je interferiranje često (supostoje *azъ* i *ja*, *nebeske* i *nebeskie*, *nebesi* i *nebu*, *novêi* i *noviji* itd.). Naravno, stalno moramo imati na umu razliku između liturgijskih i neliturgijskih tekstova. Liturgijski su pisani hrvatskostaroslavenskim jezikom, tj. staroslavenskim jezikom pohrvaćenim uglavnom na razini glasova. Samo u manjem broju liturgijskih knjiga snažnije prodiru kroatizmi. Drukčije je s neliturgijskim tekstovima u kojima je odnos staroslavenskih i starohrvatskih elemenata različit od teksta do teksta i ovisi o mnogim činiteljima.

Hrvatskostaroslavenski

Kada se opisuje najstarije razdoblje hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika (hrvatskostaroslavenski), obično se navode ove osobine:

1. zamijenjeni su nazalni samoglasnici, prednji je dao *e* ili *a*, a stražnji *u*;
2. samoglasnik *y* (*jery*) zamijenjen je samoglasnikom *i*;

3. izjednačili su se jerovi (uslijed depalatalizacije u XI. st.), a u najstarijim hrvatskostaroslavenskim tekstovima izričito prevladava *yor*, koji je kasnije zamijenjen štapićem, i apostrof;

4. glagoljični grafem *šta* (ʍ) ostvaruje se u hrvatkoglagoljskim tekstovima kao *ć*, *šć* i rijetko kao *št*. Taj šturi opis glasovne problematike uvelike je obogatio Milan Mihaljević generativnom ekspertizom hrvatskostaroslavenskoga glasovnog sustava.⁹

Što imamo od tekstova iz toga prvog razdoblja? I naši i inozemni paleoslavisti navode uvijek *Bečke listiće* (XI/XII. st.) i dva odlomka apostola iz XII. st. (*Mihanoviće*, *Grškoviće*) te u novije vrijeme *Bašćansku ploču* i *Splitski odlomak misala*. Za kraljevsku darovnicu iz Baške već je pokazano da je riječ je o tekstu koji je u cjelini napisan na besprijekornom hrvatskostaroslavenskom jeziku.¹⁰ Za druge naše epigrafske tekstove (*Plominski natpis*, *Valunska ploča*, *Krčki natpis*, *Jurandvorski ulomci*, *Grdoselski ulomak*, *Senjska ploča*, *Plastovski ulomak*, *Kninski ulomak*, *SupetarSKI ulomak*) konstatirajmo da nude vrlo ograničen broj riječi, ali se može dokumentirano tvrditi da se ni jedna u cjelini ispisana riječ ne protivi normi prve faze hrvatskostaroslavenskoga jezika. To također vrijedi i za *Bečke listiće*, s tim što se u njima javlja štapić, a samo bi precizno proučavanje drugih tekstova pokazalo je li taj štapić početak norme za naredni period ili se nalazi i u drugim tekstovima iz najstarijega razdoblja. Spomenut ćemo *Bašćanske ostriške*, *Krakovski odlomak misala*, *Kukuljeviće* *odlomak misala*, *Birbinjski odlomak misala*, *Londonski odlomak brevijara*, *Ljubljanski homilijar* itd. To nije raskošan korpus ali je za mnoga istraživanja vrlo upotrebljiv i valjalo bi ga proučiti upravo s obzirom na uklopljenost u normu prve faze hrvatskostaroslavenskoga. Ta proučavanja pokazala bi nam kako pojedini tekst poštuje normu, ali bismo nakon njih možda dobili i neki novi kriterij, neki novi element te norme.

⁹ Milan Mihaljević, *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika*, Zagreb 1991.

¹⁰ Stjepan Damjanović, »Kojim je jezikom pisana Bašćanska ploča«, u: *Od fonetike do etike*, Zbornik o sedamdesetogodišnjici prof. dr. Josipa Silića, Zagreb 2005, str. 217–222.

Zadnjih smo godina dobili nova, precizna sintaktička istraživanja (Milan Mihaljević) koja će, vjerujem, potaknuti nova. Jer baš na prijelazu u drugo razdoblje hrvatskostaroslavenskoga primjećuju se promjene u poretku riječi i u rekciji, pa npr. konstrukcije *ne bê iže smutilb bi, aće bi ne uničizili me* zamjenjuju *ne bê iže bi smutilb i aće bi me ne uničizili*, a konstrukcija *ne vzbdivglb bim̃ sulice moee*, prelazi u konstrukciju *ne vzbdivglb bim̃ sulicu moju* itd.

Dosadašnja nam istraživanja nude dovoljno podataka da s velikom sigurnošću možemo npr. reći da se prezent glagola oblikuje morfemima *-u, -ši, -t; -m, -te, -t; -vê, -ta, -te*, da je stanje s aoristima slično kao i u klasičnom staroslavenskom, što vrijedi i za imperfekt uz napomenu da je stezanje gotovo redovito, sustav participa je zadržao svoju razvedenost i način tvorbe (uz promjene nazala i drukčiju realizaciju grafema *šta*) i sl. Imenička glavna sklonidba dobro čuva opoziciju po palatalnosti, konsonantske promjene uspješno odolijevaju utjecajima ostalih deklinacija. Mogli bismo nastaviti s nabranjanjem koje bi ponudilo opširniji i precizniji opis hrvatskostaroslavenskoga, nego što nam nude sadašnji, pogotovo udžbenički, opisi.

Ako bismo saželi ulogu hrvatskostaroslavenskoga u srednjovjekovnoj hrvatskoj kulturi, mogli bismo reći da je do kraja XIII. st. služio kao književni jezik jer ga nalazimo i u beletristici i u pravnim tekstovima, a ne samo u liturgijskim. Od toga vremena reducirat će svoje funkcije i postat će liturgijskim jezikom, ali će se ugrađivati u hrvatsko-staroslavenski. Od XVI. st. do Drugog vatikanskoga koncila zadržat će ulogu liturgijskoga jezika, a uloga i značenje bit će mu smanjeni zahvaljujući slabljenju materijalnih resursa hrvatskih glagoljaša. Obično se kao kraj njegova prirodnoga razvitka uzima *Brozićev brevijar* iz 1561. Naime, poslije toga brevijara nova glagoljska knjiga bit će otisnuta tek 1631. Bio je to *Levakovićev misal* otisnut u Rimu troškom Propagande »nakon mnogih traženja, diplomatskih, biskupskih i sinodalnih intervencija, pokušaja, dogovora, priprava«. ¹¹ Nova je situacija

¹¹ Jerko Fućak, *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara*, Zagreb 1975, str 110.

uvjetovana svjetskim događajima: u Rimu je 1595. sklopljena, a u Brestu 1596. proglašena *Brestovska unija* kojom su Kijev i sva Rutenija sjedinjeni s Rimom. Godine 1622. utemeljena je *Congregatio de propaganda fide* sa zadatkom da širi katolicizam. U tim uvjetima u Rimu postoji velika zainteresiranost za istočnoslavenski svijet pa je odlučeno da se napravi misal za sve katoličke Slavene koji će biti po volji Ukrajinacima. Oni u tom pogledu imaju odlučujuću riječ u Rimu pa iako je posao u oblikovanju misala povjeren hrvatskom franjevcu Rafaelu Levakoviću, »zadnja ruka« bila je ona Metodija Terleckoga. Rusifikacija (ukrajinizacija) se provodila redovitim izdavanjem novih i zabranom uporabe prijašnjih liturgijskih knjiga. Drugo izdanje svojega misala Levaković je priredio 1648. treće izdanje splitski kanonik Ivan Paštrić 1706. (koji nije ništa mijenjao), a četvrto Matej Karaman i Mate Sović 1741. (još radikalnije rusificirano). Izrazito su rusificirana i izdanja časoslova 1648. (Levaković – Terlecki) i 1688. (Paštrić). Hrvatski glagoljaši nisu prihvaćali objašnjenja da su potrebne jedinstvene liturgijske knjige za sav katolički slavenski svijet i ta su rusificirana izdanja izazvala njihovo nezadovoljstvo i udaljavanje puka od tradicije liturgijskoga slavenskoga jezika.

Hrvatsko-staroslavenski

Dok je kod hrvatskostaroslavenskoga očita premoć staroslavenskih osobitosti, a kroatiziranje snažnije zahvaća samo fonetsko-fonološku razinu, kod jezičnoga idioma koji nazivamo hrvatsko-staroslavenskim udio staroslavenskih i starohrvatskih jezičnih elemenata različit je od teksta do teksta i ovisi o mnogim činiteljima (vrijeme nastanka teksta, predložak, piščeve/prepisivačev stav itd.). Do XIII. st. hrvatskostaroslavenski nalazimo i u liturgijskim i u pravnim i u beletrističkim tekstovima, od toga vremena dalje on će biti sveden na liturgijski jezik. S druge strane, hrvatsko-staroslavenski (karakterističan, kao što smo rekli, po velikoj autorskoj slobodi u tome koliko će staroslavenskih, a koliko starohrvatskih elemenata upotrijebiti) potpuno će ovladati beletrističkim tekstovima i

započeti se širiti teritorijalno i funkcionalno. Naravno, moguće je uvijek naći srednjovjekovni hrvatski tekst u kome (gotovo) nema staroslavenskih elemenata, ali gledajući korpus u cjelini, možemo s pravom tvrditi da je miješanje staroslavenskih i starohrvatskih elemenata prevladavajuća tendencija i da će to miješanje poslužiti kao uzor miješanju čakavskih, kajkavskih i štokavskih elemenata na različitim mjestima i u različitim oblicima, uvijek s namjerom da se stvori književni jezik prihvatljiv na što širem terenu. Nema, naravno, puno smisla raspravljati o tome »što bi bilo kad bi bilo«, ali nema sumnje da su osmanlijski naleti i njima izazvane migracije stanovništva uvelike poništile književnojezični razvoj star nekolicke stoljeća i da se u XVI. st. moralo početi gotovo iznova. Funkcionalno širenje koje smo spomenuli tiče se činjenice da se osim beletrističkih tekstova tim idiomom sve više ostvaruju i funkcionalno drukčiji tekstovi, dosta često i liturgijski.

Pažljivo zagledanje u glagoljične i ćirilične tekstove dovođa nas do spoznaje da je staroslavenskih elemenata u njima manje nego što to izgleda na prvi pogled: mnoštvo jerova, apostrofa, nerijetko pisanje *in continuo* i odsutnost pravopisnih znakova na koje smo navikli posljedica su naslanjanja na staroslavenske uzore i nisu uvijek funkcionalni. U mnoštvu različitih rješenja ipak se mogu prepoznati težnje prema usustavljanju, a spretniji autori različite izraze za isti sadržaj koriste u stilističke svrhe: *-ot' sirotъ* ali *ot' vdovic*, *od' općine* ali *od' gospodina* (*Kolunićev zbornik*, 1486).

Na fonetsko-fonološkoj razini kao staroslavenske elemente možemo označiti poneki *jer* u sredini riječi, neke ekavizme, povremeno javljanje fonema *žd* i sl. Nijedan od tih elemenata ne dolazi često i gotovo se redovito nalaze u biblijskom kontekstu (*stbza*, *roždenie* i sl.).

Staroslavenski udio u deklinaciji imenica vidljiv je u gram. morfemu za L. jd. gdje jako često nalazimo *jat* (Ɱ), češće nego *i*, *e* i *u* zajedno (npr. *na mēstê*, *na mēste*, *na mēsti*, *na mēstu*). Nije prihvatljivo neprekidno nastojanje da se ustanovi jesu li taj glagoljični grafem čitali kao *i* ili kao *e*, jer glagoljica ima slova za *i* i *e* pa ih je pisac/prepisivač mogao napisati i kadšto

ih je napisao. Kad ih je napisao, govorimo o prodoru govornoga jezika u knjigu, a kad nije, govorimo o poštovanju književnojezične tradicije i postojanju pravila koje je nalagalo kako da se taj grafem realizira. Kod imeničke deklinacije možemo spomenuti i dativno *-ovi/-evi* (npr. *petrovi* umj. *petru*, *cesarevi* umj. *cesaru*), instrumentalno *-oju/-eju* (*ženoju*, *kraliceju*) i nulti gramatički morfem u A. jd. m. r. za živo (npr. *sin' lju-bit' otac*'). Primjeri kao što su *p'tice nebeskie i ribe morskje* (G. jd.), *v carstvo nebeskoe, na goru maslinskuju, o desnuju tebe* pokazuje uporabu određenih pridjeva koji su oblikovani hrvatskostaroslavenskim morfemima jer hrvatski idiomi na tim mjestima nemaju morfemskih razlika između određenih i neodređenih pridjevskih oblika. Zbog brojnosti primjera u kojima dolaze, genitivni oblici s gramatičkim morfemima *-ago*, *-ego* uzimaju se kao osobito markantan »import« iz staroslavenskoga jezika i javljaju se usporedo s hrvatskim morfemima *-oga*, *-ega* i s morfemom *-ogo* koji predstavlja otklon od obiju normi (*sladkogo sina*, *dobrogo otca*). Morfem *-ogo* može se tretirati i kao utjecaj zamjениčke na pridjevsku deklinaciju. Kao o elementima staroslavenskoga jezika možemo govoriti o uporabi participa (neki tekstovi su vrlo zasićeni participijalnim konstrukcijama), o supostojanju gramatičkog morfema *-m* i *-u* u 1. l. jd. prez., itd. O takvim je primjerima hrvatska paleoslavistika puno pisala zadnjih desetljeća.

Kajkavsko naslojavanje

U potrazi za što stabilnijim književnim jezikom kojim će se služiti na sve većem teritoriju i koji će se graditi izborom iz već postojećih knjiga te osvježavanjem iz govornoga jezika glagoljaši su u hrvatsku knjigu uveli i kajkavštinu. Posve je krivo tvrditi da je miješanje čakavskih i kajkavskih osobina (+ hrvatskostaroslavenske) posljedica stanja na nekim terenima gdje se ta narječja dodiruju. Miješanje je posljedica stava, što se vidi po rečenicama kao što je ona iz *Petrisova zbornika*: *I reku emu anjeli vraži ki ga budu držali. čto se žalostiš ubogi človeče. i kai se mečeš. i zač trepečeš*. Jasno je da

nije riječ o zapisu spontanoga govora, nego o promišljenom postupku miješanja sustava. U glagoljične tekstove u kojima ima kajkavizama, mada ni izdaleka u svima jednako, ubrajaju se: *Vinodolski zbornik* (s početka XV. stoljeća), *Petrisov zbornik* (1468), *Kolunićev zbornik* (1486), *Greblow Kvarezimal* (1498), *Korizmenjak IIIa19 HAZU* (XV/XVI. st.), *Homilijar na Matejevo evanđelje* (kraj XV. st.), *Antoninov konfesional* (XV/XVI. st.), *Kvadruga duhovnim zakonom* (XV/XVI. st.), *Tkonski zbornik* (poč. XVI. st.), *Žgombićev zbornik* (pol. XVI. st.), *Grškovićev zbornik* (druga polovica XVI. st.). Tim zborničkim tekstovima valja dodati znatan broj pravnih listina u kojima su kajkavizmi vrlo zamjetni.

Kajkavizmi u glagoljičnim tekstovima dobro su opisani u novijoj literaturi¹² pa ću ovdje samo pobrojiti neke uočene kajkavske osobitosti: protetsko *v* (*vuskimi, vulici*), prefiks *s-* u primjerima *sopet, spametiti se*, pojednostavljivanje suglasničkih skupina (*lasi, trdi, storiti* itd.), disimilacija inicijalnoga *mn-* (*vnogi*), pojava fonema *č* umjesto *ć* (*obećanja, zloćudna*), formanti *-š-*, *-kš-* za stupnjevanje pridjeva (*vekši, manši*), trenutni prezent *bumb, bušb*, gram. morfem *-me* u 1. l. mn. prez. (*hoćeme*), čuvanje tematskoga morfema u 3. l. mn. prez. (*želiju*), imperativno *-e-* (*privezete*), vokativ jednak nominativu (*zdrava morska zvezda*) i brojni kajkavizmi na leksičkoj razini: uz amblematsko *kai* tu su npr. *bantovati, bruma, faitina, hračka, potulen* i brojni drugi.

Hrvatski

Kroatistima su iznimno važni pravni spomenici jer ono što zovemo *lingua vernacula*, dakle narodni jezik, ušlo je u pisanu praksu najranije upravo u tim, pravnim glagoljičnim tek-

¹² Eduard Hercigonja, »Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. i 16. stoljeća (prilog istraživanju kontinuiteta hrvatskog književnog jezika)«, u: »Croatica« 5, Zagreb 1973, str. 169–245; Marinka Šimić, »Kajkavizmi u *Tkonskom zborniku*«, u: »Rasprave Instituta za jezik i jezikoslovlje«, 33, Zagreb 2007, str. 343–370; Stjepan Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Zagreb 2008.

stovima. Ovdje je ponajprije riječ o čakavštini, ali i kajkavštini i štokavštini. Još je 1867. Vatroslav Jagić isticao »razborit način pravnog raspravljanja, krasno u narodnom duhu a opet juridičkom punoćom pripovijedanje stvari, te obilat i razgovietan jezik«¹³ i isticao da su ovi spomenici važni ne samo za pravnu, nego i za književnu i kulturnu hrvatsku povijest.

Pravne tekstove pisane ćirilicom i latinicom spominjali smo u odgovarajućim poglavljima, a ovdje ćemo više reći o glagoljičnima.

Iz razdoblja od *Bašćanske ploče* pa do kraja XIV. stoljeća možemo izbrojiti više od dvadeset primjera uporabe glagoljice u privatno-pravne svrhe. Najstarija sačuvana građa uglavnom govori o podizanju i darivanju crkava. Takav je sadržaj listine »slavnoga Dragoslava« što ju je 1. siječnja 1100. u Dobrinju (na otoku Krku) sastavio »Kirin, sin Radonjin, pisac od komuna Dobrinja« u povodu gradnje crkve Sv. Vida u tom mjestu i darivanja »slavnoga Dragoslava«. Iz XIII. stoljeća sačuvana je (u kasnijem prijepisu) još jedna isprava iz Dobrinja te jedna isprava modruškoga biskupa Stjepana o posvećenju crkve Sv. Luke kod Trsata. Za hrvatske historiografe posebno je vrijedna skupina isprava koje možemo pratiti od XIV. do XVI. st., a koje pokazuju istinsku sklonost velikaša iz obitelji Frankapana prema glagoljaškoj pismenosti. Iz njihovih kancelarija izlaze isprave sastavljene posve u skladu sa srednjovjekovnim diplomatskim normama po kojima su pisane europske vladarske isprave. Jednostavnije su strukturirane privatne isprave koje su pisali pisari za potrebe pučkih općinskih zajednica na glagoljaškom području.

Osobine koje je Jagić isticao dobro se vide u *Vinodolskom zakoniku*, najstarijem hrvatskom zakonskom tekstu i, poslije *Ruske pravde*, najstarijoj kodifikaciji tradicionalnoga praslavenskoga običajnog prava. Taj je zakonik sastavljen 6. siječnja 1288. u Novom Vinodolskom, zapravo je tada sazvan skup

¹³ Vatroslav Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, Knj. prva, *Staro doba*, Zagreb 1867, str 126.

koji je trebao promijeniti pravne norme u skladu s novim odnosima koje je nametnuo novi feudalni sustav.

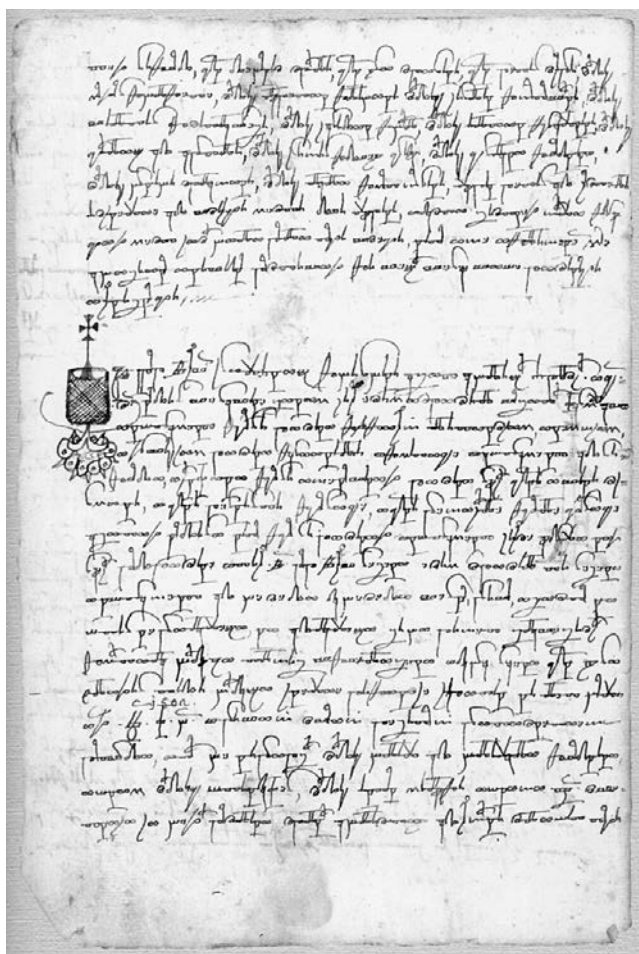
Spomenut ćemo i *Razvod istarski* notara Mikule, redigiran prije 1395. spoj dokumenata iz raznih razdoblja (s najstarijim slojem iz 1275) sjedinjen u javnopravnu ispravu kojom se reguliraju međe između akvilejske patrijaršije, Venecije i pazinskih grofova. Tekst je napisan latinskim, njemačkim i hrvatskim jezikom, a sačuvala se samo hrvatska glagoljična verzija. U jezično-stilskom pogledu taj je spis zanimljiv jer se »više doima kao putopis ili reportaža nego kao pravni tekst«. ¹⁴ Opisuje se tijek pravnoga postupka, svečani ophod istarskom zemljom, utvrđivanje međa i s tim u vezi živi prizori sukoba, pogađanja, mirenja, sastanaka odmora, blagovanja... »S književnopovijesnoga gledišta tekst je zanimljiva prozna struktura, svojevrsna fikcija u kojoj se stvarnost iz nekoliko vremenskih razina povezuje i konstituira u realnost sinkronoga čina«. ¹⁵ Događa se stoga da te tekstove koji nisu pisani s namjerom da ih se prima kao književne danas doživljavamo kao književne i lijep broj tih isprava postao je predmetom ne samo povijesno-juridičkoga i povijesno-jezičnoga, nego i književno-povijesnoga studija.

U jezičnom smislu osim već spomenute tvrdnje da upravo u pravnim tekstovima najviše prostora ima »narodni« jezik valja istaknuti da »narodni« ovdje ne znači samo čakavski, nego i kajkavski i štokavski jer najstariji svjedoci štokavske stilizacije hrvatskoga književnog jezika upravo su pravni tekstovi s bosanskoga tla. Tomu valja dodati da i u pravnim tekstovima nerijetko nalazimo staroslavenizme, posebice u uvodnim i završnim dijelovima teksta, kao dokaz da pisar zna još nešto više od onih za koje piše. Npr.

Mi Tomaš i Butko, krbavski, lički, buški i proćaja knezi, vsim i vsakomu ta list ki bi vidili, činimo otvoreno, da prišadši pred nas Dujam Mlničević i Mrmonja bratučed njegov i Juraj Slavenić ispovidili jesu živim jezikom... (1393)

¹⁴ Josip Bratulić, *Istarski razvod*, Pula – Čakavski sabor, 1978, str. 211.

¹⁵ Isto, str 71.



Istarski razvod

Veliki broj pravnih listina objavio je Ivan Kukuljević 1863. u *Acta croatica – Listine hrvatske* (donosi listine od početka do 1599), a dopunio ga je Đuro Šurmin 1898. u 6. knjizi serije *Monumenta historico-juridica slavorum meridionalium*.